

چگونگی اسلام پذیری ایرانیان: با آغوش باز یا با ضرب شمشیر؟

۱. محمدعلی هرمزی‌زاده*: دانشجوی دکتری، گروه جامعه‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

۲. علی انتظاری: استاد، گروه جامعه‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه علامه طباطبائی، تهران، ایران

* ایمیل نویسنده مسئول: hormozizadeh_mo@atu.ac.ir

چکیده

امروزه یکی از مناقشات مهم و دامنه‌داری که در بین نویسندگان، مورخان و جامعه‌شناسان وجود دارد، نحوه‌گروش مردم ایران به دین اسلام پس از حمله اعراب مسلمان و سقوط ساسانیان است. برخی از پژوهشگران می‌گویند مردم ایران با زور و ضرب شمشیر اسلام آوردند و این دین بر آنها تحمیل شد و برخی دیگر معتقدند که پس از سقوط ساسانیان، ایرانیان بلافاصله با آغوش باز به استقبال اسلام رفتند و آن را پذیرفتند. هر یک از این دو گروه دلایلی برای اثبات نظر خود ذکر می‌کنند. در این پژوهش با رویکردی علمی و بی‌طرفانه و با استناد به معتبرترین منابع تاریخی، به ارزیابی صحت و سقم این دو دیدگاه پرداختیم. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که هیچ یک از این دو دیدگاه درست و مطابق با شواهد تاریخی نیست. مردم ایران نه بلافاصله با آغوش باز به استقبال اسلام رفتند و نه به زور و با ضرب شمشیر ایمان آوردند. پس از شکست ساسانیان از اعراب مسلمان، اکثریت قریب به اتفاق مردم ایران با پرداخت جزیه بر دین زرتشتی باقی ماندند و این وضعیت چندین نسل به طول انجامید. سپس نسل‌های بعدی به تدریج و در طول چند قرن برتری دین اسلام را پذیرفتند و به آن ایمان آوردند. بنابراین گروه مردم ایران به دین اسلام به تدریج و در طی چند نسل، بدون اجبار و با انتخاب آزادانه آنها صورت گرفت.

کلیدواژگان: گروش، تغییر دین، اسلام‌پذیری، سقوط ساسانیان، مردم ایران، حمله اعراب.

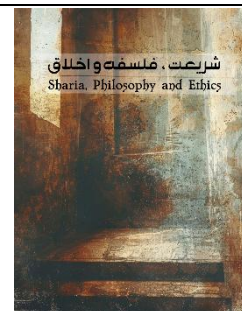
شیوه استناددهی: هرمزی‌زاده، محمدعلی، و انتظاری، علی. (۱۴۰۴). چگونگی اسلام‌پذیری ایرانیان: با آغوش باز یا با ضرب شمشیر؟. *فلسفه و اخلاق*، ۳(۶)، ۱۷-۱.

تاریخ ارسال: ۱۰ آذر ۱۴۰۴

تاریخ بازنگری: ۲۱ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ پذیرش: ۲۸ بهمن ۱۴۰۴

تاریخ چاپ: ۱ اسفند ۱۴۰۴

© ۱۴۰۴ تمامی حقوق انتشار این مقاله متعلق به نویسنده است. انتشار این مقاله به صورت دسترسی آزاد مطابق با گواهی (CC BY-NC 4.0) صورت گرفته است.

The Process of the Islamization of Iranians: With Open Arms or by the Stroke of the Sword?

1. Mohammad Ali Hormozizadeh*: PhD Student, Department of Sociology, Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran.
2. Ali Entezari: Professor, Department of Sociology, Faculty of Social Sciences, Allameh Tabatabaei University, Tehran, Iran

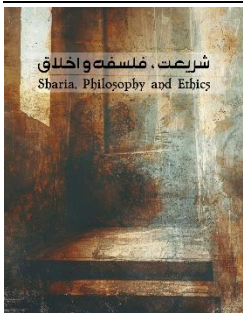
*Corresponding Author's Email: hormozizadeh_mo@atu.ac.ir

Abstract

Today, one of the most significant and far-reaching debates among writers, historians, and sociologists concerns the manner in which the people of Iran converted to Islam following the invasion of the Muslim Arabs and the *سقوط* of the Sasanian Empire. Some researchers argue that the people of Iran converted to Islam under coercion and by the force of the sword, and that this religion was imposed upon them. Others, however, maintain that after the collapse of the Sasanian Empire, Iranians immediately welcomed Islam with open arms and accepted it voluntarily. Each of these two groups presents arguments to substantiate its respective position. In the present study, adopting a scientific and impartial approach and relying on the most authoritative historical sources, we evaluated the validity and reliability of these two perspectives. The findings indicate that neither of these viewpoints is entirely correct or fully consistent with historical evidence. The people of Iran neither immediately embraced Islam with open arms nor converted to it under coercion or by the force of the sword. Following the defeat of the Sasanian Empire by the Muslim Arabs, the overwhelming majority of Iranians remained adherents of Zoroastrianism by paying the *jizya* (poll tax), and this situation persisted for several generations. Subsequently, later generations gradually recognized the superiority of Islam over the course of several centuries and embraced it. Therefore, the conversion of the Iranian people to Islam occurred gradually over multiple generations, without coercion and through their own free choice.

Keywords: *conversion, religious conversion, Islamization, Collapse of the Sasanian Empire, Iranian people, Arab invasion.*

How to cite: Hormozizadeh, M. A. & Entezari, A. (2025). The Process of the Islamization of Iranians: With Open Arms or by the Stroke of the Sword?. *Sharia, Philosophy and Ethics*, 3(6), 1-17.

Submit Date: 01 December 2025

Revise Date: 10 February 2026

Accept Date: 17 February 2026

Publish Date: 20 February 2026

© 2025 the authors. This is an open access article under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International (CC BY-NC 4.0) License.

Extended Abstract

The Islamization of Iran represents one of the most consequential transformations in the cultural, religious, and social history of the Iranian plateau, marking a transition that reshaped not only religious identity but also linguistic, administrative, and civilizational patterns across successive centuries. This process followed the collapse of the Sasanian Empire in the seventh century CE and unfolded within a broader context of imperial decline, military conquest, and ideological encounter between the Arab Muslim conquerors and the indigenous Iranian population. Historiographical interpretations of this transformation have long been divided into two polarized narratives: one asserting that Islam was imposed upon Iranians through coercion, violence, and systematic repression, and the other claiming that Iranians enthusiastically embraced Islam due to its moral appeal, social egalitarianism, and liberation from perceived injustices under the Sasanian regime. Advocates of the coercion hypothesis argue that the Muslim conquest was accompanied by destruction, massacres, and forced conversion, presenting Islamization as a byproduct of military domination and structural oppression (1, 3, 5). Conversely, proponents of the voluntary conversion thesis maintain that Islam's ethical simplicity, universalism, and emphasis on equality resonated with marginalized segments of Iranian society, facilitating widespread acceptance and cultural integration (2, 6). These divergent interpretations underscore the need for rigorous methodological scrutiny grounded in primary historical sources rather than ideological presuppositions or retrospective nationalist narratives. As conversion to Islam constituted not merely a religious change but also a profound civilizational shift affecting identity, governance, and cultural production, understanding its mechanisms and chronology is essential for reconstructing the evolution of medieval Iranian society and its integration into the broader Islamic world.

Primary historical sources from early Islamic historiography, including accounts preserved by chroniclers such as al-Tabari and al-Baladhuri, provide crucial insights into the policies and practices of the Muslim conquerors and their interactions with conquered populations. These sources consistently indicate that Muslim forces presented conquered peoples, including Iranian Zoroastrians, with three options: conversion to Islam, payment of the *jizya* tax while retaining their religion, or military resistance (8). The existence of this intermediary option—allowing non-Muslims to retain their faith under protected status—constitutes compelling evidence against the claim that conversion was systematically enforced through coercion. Historical accounts document numerous instances in which Iranian cities negotiated peace agreements with Muslim commanders and agreed to pay tribute while maintaining their religious institutions and practices, as illustrated by treaties concluded in cities such as Nahavand, Hamadan, Isfahan, and Rey (9). These agreements typically guaranteed the protection of property, religious sites, and communal autonomy in exchange for fiscal obligations, suggesting that the Islamic state prioritized political and economic consolidation over religious homogenization. Furthermore, the continuation of Zoroastrian taxation structures under Islamic rule reflects institutional continuity rather than abrupt religious transformation (7). Such arrangements reveal that early Islamic governance accommodated religious pluralism and did not impose conversion as a prerequisite for political submission, thereby undermining the coercion thesis and highlighting the pragmatic administrative strategies employed by Muslim authorities in managing newly conquered territories.

At the same time, historical evidence equally challenges the opposing claim that Iranians embraced Islam immediately and enthusiastically. Numerous accounts describe military resistance by Iranian populations, followed by negotiated settlements in which communities chose to preserve their religious traditions rather than convert. For example, al-Baladhuri recounts instances of prolonged resistance in cities such as Shushtar, Istakhr, and various regions of Khuzestan and Fars, where inhabitants engaged in armed struggle before accepting political submission without religious conversion (9). Even after formal conquest, revolts and resistance movements persisted in multiple regions, including Tabaristan, Azerbaijan, and parts of eastern Iran,

reflecting enduring opposition to foreign political domination rather than religious assimilation. These uprisings demonstrate that Iranian resistance was primarily political and fiscal rather than religious in nature, as communities sought to avoid tribute obligations rather than defend doctrinal orthodoxy. Moreover, when faced with the choice between conversion and taxation, most Iranian populations opted to retain their ancestral religion while fulfilling fiscal obligations, indicating a deliberate and rational decision-making process based on social, economic, and cultural considerations rather than immediate ideological transformation. The persistence of Zoroastrian religious practices, fire temples, and priestly institutions across multiple generations further underscores the gradual and voluntary nature of Islamization.

Geographical and ethnographic accounts from medieval Muslim scholars provide additional empirical evidence regarding the slow and uneven pace of religious change in Iran. The tenth-century geographer al-Istakhri reported that Zoroastrians remained the dominant religious group in regions such as Fars well into the fourth century AH, with fire temples, ritual practices, and religious communities continuing to function actively (10). Similarly, Ibn Hawqal observed that Zoroastrian fire temples were widespread throughout Iran and that Zoroastrian communities retained significant social and economic influence (11). Al-Muqaddasi likewise documented the presence of substantial Zoroastrian populations in Khurasan, Shiraz, and other regions, noting the coexistence of multiple religious communities within the Islamic political framework (12). These observations, recorded centuries after the initial conquest, provide direct empirical confirmation that conversion was neither immediate nor universal. If Islam had been imposed through coercion, the continued prominence of Zoroastrianism across vast regions would be difficult to explain. Instead, these accounts illustrate a pattern of religious coexistence and gradual cultural transformation driven by social interaction, administrative integration, and generational change rather than compulsion.

Quantitative historical analysis further corroborates the gradual nature of Islamization in Iran. The historian Richard Bulliet developed an innovative methodology for estimating conversion rates by analyzing naming patterns in genealogical records, identifying the generational point at which families adopted Arabic names as markers of Islamic identity (13). His findings indicate that conversion rates remained relatively low during the Umayyad period and accelerated only after the establishment of the Abbasid dynasty, reflecting improved social integration and reduced ethnic discrimination against non-Arab converts. According to Bulliet's estimates, only approximately half of Iran's population had converted to Islam by the early ninth century CE, with conversion reaching near-universal levels only by the tenth century CE. These findings align closely with the qualitative observations of medieval geographers and historians, reinforcing the conclusion that Islamization occurred gradually over several centuries rather than through sudden or forced conversion. The extended timeframe required for widespread religious transformation further supports the interpretation that conversion resulted from voluntary adoption influenced by social mobility, administrative integration, and evolving cultural identity rather than coercive enforcement. Moreover, generational conversion patterns suggest that younger generations were more likely to embrace Islam as they became integrated into Islamic political and intellectual structures, highlighting the role of sociocultural adaptation in religious change (2).

In conclusion, the Islamization of Iran cannot be adequately explained by either the coercion hypothesis or the voluntary enthusiasm hypothesis in their simplistic forms. Instead, historical evidence overwhelmingly supports the interpretation that conversion to Islam occurred gradually over several centuries through a complex interplay of political, economic, cultural, and social factors. While the Muslim conquest established Islamic political authority, it did not impose immediate religious uniformity, allowing Iranian populations to retain their religious traditions for generations. Over time, Islam became increasingly attractive due to its administrative advantages, cultural integration, and spiritual appeal, leading successive generations to adopt it voluntarily. This gradual transformation reflects a process of cultural synthesis rather than abrupt religious

replacement, resulting in the emergence of a distinctively Iranian Islamic civilization that profoundly influenced the intellectual, artistic, and political development of the broader Islamic world.

گروش^۱ مردم ایران به دین اسلام را می‌توان یکی از مهم‌ترین و تاثیرگذارترین تحولات اجتماعی و فرهنگی در کل تاریخ ایران دانست. این پدیده عظیم و دامنه دار آن چنان موجی از تغییرات سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی در جامعه ایران ایجاد کرد که با هیچ تحول دیگری در تاریخ ایران قابل مقایسه نیست. جامعه ایران پس از پذیرش اسلام، به کلی دگرگون شد و فرهنگ و هویت دیگری پیدا کرد. آنچه در اینجا مورد بحث ما است حمله اعراب به ایران نیست، بلکه گرویدن مردم ایران به دین اسلام است. حمله اعراب و اشغال سرتاسر سرزمین ایران از شرق تا غرب بیش از چند دهه طول نکشید، اما گروش مردم ایران به دین اسلام چند قرن به طول انجامید. مردم ایران در زمان حمله اسکندر مقدونی نیز شکست نظامی و اشغال کشور به دست بیگانگان را تجربه کرده بودند، اما در مدت حدود دو قرن اشغال ایران به دست سپاهیان مقدونی، جامعه ایران هویت و فرهنگ خود را حفظ کرد. دین، زبان و خط ایرانیان تغییر چندانی نکرد و پس از به قدرت رسیدن اشکانیان، جامعه ایران با همان هویت قبلی به حیات خود ادامه داد اما حمله مسلمانان به ایران دگرگونی بزرگی در دین، فرهنگ، تمدن، خط و هویت مردم ایران پدید آورد که قبل از آن سابقه نداشت و بعد از آن نیز تکرار نشد. پذیرش اسلام، فرهنگ و هویت ملی ایرانیان را برای همیشه دگرگون ساخت.

امروزه یکی از مناقشات مهم و دامنه‌داری که در بین نویسندگان، مورخان و جامعه‌شناسان وجود دارد، نحوه گروش مردم ایران به دین اسلام پس از حمله اعراب مسلمان و سقوط ساسانیان است. درباره این تحول عظیم که امروز نیز آثار آن را در حیات سیاسی و اجتماعی و فرهنگی و دینی خود مشاهده می‌کنیم، هزاران کتاب، مقاله، رساله و پژوهش به زبان‌های مختلف فارسی، عربی، انگلیسی، فرانسوی، روسی، ترکی، ارمنی و غیره منتشر شده است. اما به رغم حجم عظیم پژوهش‌های انجام شده، چگونگی گروش مردم ایران به دین اسلام موضوعی به شدت مورد مناقشه است که مورخان و جامعه‌شناسان تاریخی تحلیل‌های بسیار مختلف و متضادی برای آن ذکر کرده‌اند.

برخی می‌گویند مردم ایران با زور و جبر و ضرب شمشیر اسلام آوردند و این دین بر آنها تحمیل شد (1) و برخی دیگر معتقدند که ایرانیان با اختیار و انتخاب آزادانه خود دین اسلام را پذیرفتند (2). گروهی می‌گویند رفتار فاتحان عرب با ایرانیان مغلوب بسیار ستمگرانه بود، به طوری که آنها مردان را از دم تیغ گذراندند و زنان و کودکان را به اسارت بردند و اموال مردم را غارت کردند و همین ستمگری‌ها مانع پذیرش اسلام بود (1 و 3)، در حالی که دیگران می‌گویند رفتار منصفانه و عادلانه اعراب مسلمان، ایرانیان را مجذوب کرد و باعث گسترش اسلام شد. بعضی‌ها معتقدند پذیرش اسلام توسط ایرانیان امری صوری و ظاهری و برای نجات دادن جان خود و خانواده خود یا آزادی از اسارت بود و دیگران معتقدند اسلام آوردن ایرانیان صادقانه و خالصانه بود. بعضی می‌گویند مردم ایران به دلیل نارضایتی شدید از ظلم و تبعیض نظام ساسانی نه تنها در برابر هجوم اعراب مقاومت نکردند بلکه با آغوش باز به استقبال اسلام رفتند و دیگران می‌گویند مردم ایران نه تنها در برابر مهاجمان عرب با تمام قوا از خود و شهرهای خود دفاع کردند بلکه پس از هر بار شکست مجدداً سر به شورش برداشتند و با مهاجمان جنگیدند (1 و 3). برخی معتقدند پس از فتح ایران، مهاجرت قبایل مختلف عرب به داخل سرزمین‌های فتح شده و سکونت آنها در مناطق مختلف ایران باعث خوش‌بینی ایرانیان به مسلمانان و تمایل آنها به پذیرش دین اسلام شد (4)، در حالی که دیگران معتقدند این مهاجرت کینه و نفرت ایرانیان از مهاجمان را بیشتر کرد و پذیرش اسلام توسط ایرانیان را به تاخیر انداخت (1).

¹ conversion

این همه اختلاف نظر درباره یک حادثه بزرگ و منحصر بفرد تاریخی در حالی است که منابع اصلی همه پژوهشگران درباره این حادثه یکسان است. هر پژوهشگری که بخواهد درباره تغییر دین مردم ایران پژوهش کند، چه ایرانی باشد و چه غیرایرانی، غیر از منابع اصلی تاریخ صدر اسلام مانند تاریخ طبری، فتوح البلدان بلاذری، اخبار الطوال دینوری، انساب الاشراف بلاذری، المسالک والممالک ابن خردادبه و منابع اصلی تاریخ مناطق مختلف مانند تاریخ قم، تاریخ سیستان، تاریخ بخارا و امثالهم منبع اصلی دیگری ندارد. لذا بدون شک بخشی از این اختلاف نظرها ناشی از عدم پابندی به اصول روش شناختی پژوهش های علمی و دخالت دادن خود آگاه یا ناخود آگاه ارزش ها و تمایلات شخصی در پژوهش است. این تضاد نظرات و تعدد دیدگاهها لزوم انجام دادن پژوهش های دقیق و بی طرفانه درباره موضوع تحقیق را آشکار می کند.

با توجه به توضیحات فوق، مسئله ای که در این پژوهش با آن روبرو هستیم، «چگونگی» گرویدن مردم ایران به دین اسلام است. آیا مردم ایران پس از سقوط ساسانیان، به دلیل ظلم و ستمی که در زمان ساسانیان به آنها شده بود، با آغوش باز به استقبال اسلام شتافتند و دین جدید را پذیرفتند و از جان و دل به آن ایمان آوردند؟ یا آن که به دلیل رفتار ستمگرانه و نژادپرستانه مهاجمان عرب، با تمام قوا با آنها جنگیدند و پس از هر بار شکست، مجددا سر به شورش برداشتند و حاضر به پذیرش داوطلبانه دین جدید نشدند و تنها به دلیل زور و جبر بود که ناچار به پذیرش اسلام شدند؟ شواهد تاریخی کدامیک از این دو فرضیه را تایید می کند؟

این موضوع نه تنها یک پرسش مهم تاریخی است، بلکه موضوعی است که با هویت امروز ما سر و کار دارد. اهمیت این موضوع در جامعه امروز ایران و به ویژه برای نسل جوان به حدی است که در فضای مجازی شاهد بحث های زیادی در این زمینه هستیم. مخالفین اسلام سعی دارند ثابت کنند که پذیرش اسلام همراه با زور و جبر بوده و در مقابل، طرفداران اسلام سعی دارند ثابت کنند که پذیرش اسلام امری اختیاری بوده است. هدف ما در این مقاله آن است که کاملاً بی طرفانه و با استفاده از روش های علمی و صرفاً با استناد به منابع معتبر تاریخی به بررسی صحت و سقم این دو فرضیه بپردازیم.

پیشینه پژوهش

در این بخش به معرفی مهم ترین تحقیقاتی که قبلاً دیگران درباره جبری یا اختیاری بودن اسلام پذیری ایرانیان انجام داده اند می پردازیم. ابتدا برخی از پژوهش ها را معرفی می کنیم که فرضیه اجباری بودن گسترش اسلام در ایران را مطرح کرده اند: «جان ملکوم»^۱ سیاستمدار و تاریخدان انگلیسی سده های ۱۸ و ۱۹ میلادی نخستین کسی بود که از خشونت اعراب برای در هم شکستن مقاومت ایرانیان و وادار کردن آنها به تسلیم سخن گفت. وی در جلد اول کتاب خود به نام «تاریخ ایران»^۲ که در سال ۱۸۱۵ به چاپ رسید و در ایران به نام «تاریخ کامل ایران» ترجمه و منتشر شده^۳، چنین نوشت: «همه مورخین معاصر می گویند پیروان پیغمبر عرب از لجاجتی که ایرانیان در دفاع از استقلال و دین خویش نمودند، چنان برآشفته بودند که با خشمی متعصبانه هر چیز را که اسباب تقویت روحیه مقاومت ملت دانستند، نابود کردند: شهرها با خاک یکسان شدند، آتشکده ها به آتش کشیده شدند، موبدانی که در آنها خدمت می کردند سلاخی شدند»^(۳).

^۱ John Malcolm (1769-1833)

^۲ The History of Persia (1815)

^۳ متأسفانه مترجم در مطالب کتاب ملکوم به میل خود تغییراتی داده است، لذا ترجمه این کتاب قابل اعتماد نیست و ما ناچار شدیم متن ترجمه شده را با متن انگلیسی کتاب ملکوم مقایسه و اشکالات آن را برطرف کنیم.

در سال ۱۹۰۹ یک خانم پژوهشگر روس به نام «امیلیا ولفسون»^۱ در کتاب خود با عنوان «ایرانیان در گذشته و حال» درباره وضعیت جامعه ایران پس از شکست ساسانیان از اعراب مسلمان چنین نوشت: «سرتاسر مملکت بدست اعراب افتاد و در همه جا فرمان‌فرمایان عرب مشغول زمامداری و حکمرانی شدند. فاتحین جدید با اسلحه و قوای قهریه مذهب و دیانت خویش را بین مغلوبین منتشر می‌کردند ... اکثر ایرانیان مجبور بودند خواه نخواه دیانت اسلام را قبول نمایند» (۵).

عبدالحسین زرین کوب در چاپ اول کتاب «دو قرن سکوت» که در سال ۱۳۳۰ به چاپ رسید، یکی از دلایل کینه و نفرت ایرانیان از حاکمیت اعراب را آن می‌داند که «دین تازه‌ای را به جای کیش کهن بر آنها تحمیل نمود». البته زرین کوب در چاپ دوم این کتاب (۱۳۳۶) تغییرات زیادی در متن آن ایجاد کرد و این جمله را نیز حذف نمود.

«مری بویس»^۲ دانشمند انگلیسی و از صاحب نظران دین زرتشت، در سال ۱۹۷۹ در کتاب خود به نام «زرتشتیان: عقاید و اعمال دینی آنها»^۳ زور و جبر، آزادی از اسارت، فشارهای اجتماعی و تحقیر غیرمسلمانان را از عوامل گسترش اسلام در ایران ذکر کرد. البته بویس در کنار این عوامل، به عوامل دیگری مانند اعتقاد به حقانیت دین اسلام به دلیل پیروزی‌های پیاپی مسلمانان و سادگی و جذابیت اسلام اولیه نیز اشاره کرده است.

علی میرفطروس مورخ ایرانی مقیم فرانسه در کتاب «ملاحظات در تاریخ ایران: علل تاریخی عقب ماندگی‌های جامعه ایران»، با قاطعیت کامل گسترش اسلام در ایران را فقط ناشی از قهر و خشونت می‌داند و می‌نویسد: «استقرار اسلام، چه در شبه جزیره عربستان و چه در کشورهای اشغال شده (مانند ایران) عموماً با علاقه و تمایل قلبی مردم همراه نبوده، بلکه قهر و خشونت - بعنوان شیوه‌ای برای اعمال حاکمیت - در مسلمان‌سازی قبایل عربستان و ملل مغلوب، نقشی مهم و حتی اساسی داشته است» (میرفطروس، ۱۳۶۷، ص ۵۹). میرفطروس در پاسخ به افرادی مانند علی شریعتی که معتقدند «ایرانیان اسلام را با آغوش باز پذیرفتند»، می‌نویسد: «این نظرات مختلف، دارای دو وجه مشترک‌اند: اول اینکه همه آنها به نقش قهر و سرکوب در تصرف ایران و مسلمان‌سازی مردم، اعتنایی ندارند. دوم اینکه این نظرات به مقاومت‌های متعدد و مبارزات طولانی ایرانیان علیه تسلط اعراب و اسلام توجهی نمی‌کنند» (۱).

اکنون به معرفی مهم‌ترین پژوهش‌هایی می‌پردازیم که فرضیه استقبال مشتاقانه ایرانیان از دین اسلام را مطرح کرده‌اند:

«توماس آرنولد»^۴ (۱۳۸۵) مورخ اسلام و خاورشناس انگلیسی در کتاب «دعوت اسلام»^۵ که چاپ اول آن در سال ۱۸۹۶ در علیگر هند و چاپ دوم آن در سال ۱۹۱۳ در لندن به چاپ رسید و در ایران با عنوان «تاریخ گسترش اسلام» ترجمه شده است، اسلام‌پذیری ایرانیان را معلول زور و فشار نمی‌داند، بلکه معتقد است که مردم ایران با آغوش باز اسلام را پذیرفتند. وی در این زمینه می‌نویسد: «دین اسلام با علاقه شدید و خاص و استقبال وسیعی از طرف شهرنشینان، طبقه اهل حرفه و صنعت و کشاورزان که بر اساس دین زرتشت شغل آنان موجب ناپاکی آنان بود پذیرفته شد ... این طبقات با علاقه‌ای فوق‌العاده دینی را پذیرفتند (اسلام) که بلافاصله آنان را افرادی آزاد و در دین مساوی با دیگران دانست و برادر دینی اعلام داشت».

¹ Emilia Semyonovna Wulfson (E. S. Wulfson)

² Mary Boyce (1920-2006)

³ Zoroastrians: Their Religious Beliefs and Practices

⁴ Thomas Walker Arnold (1864-1930)

⁵ The Preaching of Islam

«آلفرد گیوم» (۱۹۵۴) در کتاب «اسلام»^۱ درباره فتوحات خیره کننده اعراب مسلمان می‌نویسد: «اعراب پس از یک عقب‌نشینی جدی، ایرانیان را در قادسیه شکست دادند؛ پایتخت باستانی تیسفون را تصرف کردند و کل عراق را به تصرف خود درآوردند. اگر مردم با مهاجمان دشمنی می‌ورزیدند، هیچ یک از این پیروزی‌ها ممکن نبود» (6).

زرین کوب در چاپ دوم کتاب «دو قرن سکوت» (۱۳۳۶) درباره آماده بودن افکار ایرانیان برای پذیرش دین جدید در زمان حمله اعراب به ایران چنین می‌نویسد: «وحدت دینی درین روزگار تزلزلی تمام یافته بود و از فساد و از اخلاق موبدان بود هوشمندان قوم از آیین زرتشت سرخورده [سرخورده] بودند و آیین تازه‌ای می‌جستند که جنبه اخلاقی و روحانی آن از دین زرتشت قوی‌تر باشد و رسم و آیین طبقاتی کهن را نیز درهم فرو ریزد. نفوذی که آیین ترسا درین ایام در ایران یافته بود از همین جا بود. عبث نیست که روزبه بن مرزبان، یا چنانکه بعدها خوانده شد، سلمان فارسی آیین ترسا گزید و باز خرسندی نیافت. ناچار در پی دینی تازه در شام و حجاز می‌رفت. باری از این روی بود که درین ایام زمینه افکار از هر جهت برای پذیرفتن دینی تازه آماده بود.

زرین کوب (۱۳۴۸) در کتاب «کارنامه اسلام» درباره استقبال عامه مردم از مهاجمان عرب چنین نوشت: «عمر بن خطاب که بجای ابوبکر بر مسند خلافت نشست، سعد بن ابی وقاص را گسیل کرد و او نیز در اندک مدت موفق به فتح تیسفون شد و چندی بعد اعراب هم به فارس دست یافتند، هم بر خراسان و ماوراءالنهر. این فتوحات خیره کننده - که تاحدی به تقدیر الهی یا معجزه اسلامی تعبیر شد - در واقع فقط بدان سبب امکان داشت که همه جا در قلمرو ایران و بیزانس مقدم مهاجمان را عامه مردم با علاقه استقبال کردند. اگر عامه مردم این ممالک با مهاجمان بچشم عداوت می‌نگریستند، این فتوح چنین آسان دست نمی‌داد».

مرتضی مطهری (۱۳۴۹) در کتاب «خدمات متقابل اسلام و ایران» از قول آرنولد می‌نویسد که ایرانیان از رفتار ستمگرانه موبدان بغض و کینه شدید داشتند و استیلای اعراب را نجات و رهایی از چنگال ظلم تلقی می‌کردند.

داود الهامی (۱۳۵۴) در مقاله‌ای با عنوان «چرا ایرانیان با سرعت اسلام را پذیرفتند»، پس از آن که از ظلم و ستم ساسانیان به توده مردم ایران سخن می‌گوید چنین می‌نویسد: «این توده مردم رنج دیده و فلاکت کشیده ایرانی بود که به استقبال اسلام رفت. توده ملت از کمبودها که تمام عمرش را پوشانیده بود رنج می‌برد و جبران این همه ناملایمات و آزادی از تمام رنج‌ها را آرزو می‌کند و در چنین شرایطی پیام دلپذیر و تسلی‌بخش احمدی که مبشر عدالت و انصاف و برادری و برابری بود، به گوش او می‌رسد. در پیام اسلام آزادی و نجاتی می‌یابد که در مذهب زردشت نمی‌یافته است. این است که توده مردم از آئین زردشتی می‌گریزد و بیدرنگ به دامن اسلام پناه می‌برد».

همان طور که مشاهده می‌شود، این اختلاف نظر بسیار جدی و عمیق است و هر یک از طرفین دلایلی برای تایید دیدگاه خود دارد.

ارزیابی فرضیه اول: آیا مردم ایران با زور و جبر مسلمان شدند؟

برای این که دریابیم این فرضیه تا چه حد قرین به صحت است لازم است به دو واقعیت تاریخی مهم توجه کنیم:

¹ Islam

الف) سه گزینه اعراب مسلمان

همه منابع معتبر تاریخی بدون استثناء و با صراحت کامل بارها و بارها نوشته‌اند که اعراب مسلمان در هنگام مواجهه نظامی با اهل کتاب (مسیحیان، یهودیان و زرتشتیان، از جمله ایرانیان) سه گزینه به آنها پیشنهاد می‌کردند و اهل کتاب مختار بودند هر یک از این سه گزینه را که مایل بودند انتخاب کنند:

(۱) دین اسلام را بپذیرند.

(۲) دین خود را حفظ کنند و به مسلمانان «جزیه» (مالیات سرانه) پردازند.

(۳) با مسلمانان وارد جنگ شوند.

وجود همین سه گزینه (به ویژه گزینه دوم) نشان دهنده عدم اجبار در قبول اسلام است.

جزیه‌ای که افراد غیرمسلمان باید به مسلمانان پرداخت می‌کردند آن چنان زیاد نبود که اجباری برای قبول اسلام ایجاد نماید، به طوری که حتی کم درآمدترین افراد هم امکان پرداخت آن را داشتند. به همین دلیل در زمان حمله اعراب، اکثریت قریب به اتفاق ایرانیان از پذیرش دین اسلام خودداری کردند و بر دین خود باقی ماندند و گزینه «پرداخت جزیه» را انتخاب کردند.

مردمی که گزینه «پرداخت جزیه» را انتخاب می‌کردند از پرداخت مالیات‌های اسلامی مانند خمس و زکات معاف بودند. علاوه بر این، از شرکت در جنگ و جهاد که مسلمانان موظف به شرکت در آن بودند (خدمت سربازی)، هم معاف می‌شدند و مسلمانان وظیفه دفاع از آنان در برابر دشمنان را بر عهده می‌گرفتند. می‌دانیم که ایرانیان در زمان ساسانیان موظف به پرداخت مالیات سرانه یا جزیه (گزیت) و مالیات ارضی یا خراج (خراگ)^۱ بودند (۷)، به همین دلیل پرداخت جزیه به حکومت اسلامی برای آنها کار عجیب و شاقی نبود.

فرضیه پذیرش اجباری دین اسلام فقط در صورتی درست و قابل قبول بود که در پیشنهادهای اعراب مسلمان گزینه «پرداخت جزیه» وجود نداشت و مهاجمان فقط دو گزینه داشتند: قبول اسلام و جنگ. اما وقتی در پیشنهادهای مهاجمان گزینه «پرداخت جزیه و باقی ماندن بر دین خود» هم وجود داشته باشد و اکثریت قریب به اتفاق ایرانیان هم همین گزینه را انتخاب کنند، دیگر نمی‌توان از اجبار مردم به قبول دین اسلام سخن گفت.

اکنون به برخی از شواهد تاریخی گزینه‌های سه‌گانه اعراب مسلمان به ملل مغلوب از جمله ایرانیان که در مدارک معتبر تاریخی به صورت متواتر ذکر شده است نگاهی می‌افکنیم:

طبری در وقایع سال چهاردهم هجری گفتگوی «حذیفه بن محسن» فرستاده سپاه مسلمانان با «رستم فرخزاد» فرمانده سپاه ساسانیان را نقل می‌کند. رستم می‌پرسد: «برای چه آمده‌اید؟» حذیفه می‌گوید: «خدای عز و جل با دین خود بر ما منت نهاد و آیات خویش را به ما نمود تا او را شناختیم، در حالی که پیش از آن منکر او بودیم. آنگاه به ما فرمان داد که مردم را به یکی از این سه امر بخوانیم و هر یک را پذیرفتند بپذیریم. اول اسلام که اگر بپذیرید از دیار شما می‌رویم. دوم جزیه که اگر پردازید در صورت نیاز از شما دفاع می‌کنیم و سوم جنگ» (۸).

در منابع تاریخی گفتگوی دیگری بین «مغیره بن شعبه» با «رستم فرخزاد» نیز نقل شده است. رستم مغیره را تهدید می‌کند که ما شما را خواهیم کشت و مغیره پاسخ می‌دهد: «اگر ما را بکشید، به بهشت می‌رویم و اگر ما شما را بکشیم، به جهنم می‌روید». آنگاه مغیره پیشنهاد بهتری مطرح می‌کند: «یا جزیه بدهید». اما «چون گفت یا جزیه بدهید، بغریدند و بانگ زدند و گفتند: میان ما و شما صلح نیست» (۸).

^۱ در زمان ساسانیان مالیات ارضی «خراگ» نامیده می‌شد. کلمه عربی «خراج» از واژه فارسی میانه «خراگ» گرفته شده است (کریستنسن، ۱۳۸۵، ص. ۸۸).

طبری گفتگوی «نعمان بن مقرن» سخنگوی سپاه مسلمانان با «یزدگرد سوم» پادشاه ساسانی را نیز ذکر می‌کند. نعمان به پادشاه می‌گوید: «ما شما را به دین خود فرامی‌خوانیم. دینی که نیکی را نیک شمرده و زشتی را زشت دانسته است. اگر نپذیرید به مشکلی دچار می‌شوید که از مشکل بعدی آسان‌تر است، یعنی جزیه دادن. اگر این را هم نپذیرید جنگ خواهد شد. اگر دین ما را بپذیرید، کتاب خدا را در میانتان می‌گذاریم و شما را به تبعیت آن فرامی‌خوانیم که طبق احکام آن حکم کنید و بازمی‌گردیم و خود دانید و دیارتان. اگر با دادن جزیه با ما صلح کنید، می‌پذیریم و از شما حمایت می‌کنیم و گرنه با شما می‌جنگیم» (8).

در یک گفتگوی دیگر، فرستاده مسلمانان به نام «مغیره بن زراره» به یزدگرد پادشاه ایران گفت پیامبر ما فرموده است: «هر کس پیرو دین شما شود، از حقوق و تکالیف شما بهره‌مند است، و هر کس نپذیرد از او جزیه بخواهید و همانند خودتان از وی حمایت کنید و هر کس نداد با وی بجنگید» (8).

متون فوق گفتگوهایی هستند که پیش از شروع نبرد، بین نمایندگان مسلمانان با مقامات عالی‌رتبه ساسانی صورت گرفت و در آنها، مسلمانان سه پیشنهاد فوق‌الذکر را بارها به سران ساسانی ارائه کردند. اما علاوه بر این، پس از شکست ساسانیان از اعراب مسلمان و فرار یزدگرد به سمت شرق، مسلمانان در فتح هر یک از شهرها و دهستانهای سرزمین پهناور ایران که چند دهه به طول انجامید، بارها و بارها همین سه پیشنهاد را به ساکنان هر یک از مراکز جمعیتی مختلف ارائه می‌کردند و تقریباً در همه شهرها و روستاهای ایران مردم پس از کمی مقاومت، گزینه دوم (پرداخت جزیه و حفظ دین خود) را برمی‌گزیدند.

تعداد مواردی که این موضوع در منابع تاریخی ذکر شده بسیار زیاد است که در اینجا به عنوان نمونه به چند مورد اشاره می‌کنیم: بلاذری در مورد فتح نهاوند چنین می‌گوید: «چون سپاه عجمان شکست یافت، مسلمانان پیروز شدند و حدیفه آن روز بر مردمان فرماندهی داشت. وی نهاوند را در حصار گرفت و اهل شهر برون آمده با مسلمانان نبرد می‌کردند. مسلمانان ایشان را شکست دادند و سَمَک بن عبید عسبی مردی از ایشان را که هشت سوار به همراه داشت دنبال کرد و هر یک از آنان را که به مقابله با وی آمد بکشت، تا جز آن مرد کسی نماند. وی تسلیم شد و سلاح خود بر زمین افکند. سَمَک او را اسیر کرد. وی به پارسی سخن می‌گفت و سَمَک مردی را بیاورد که سخن او را فهمید و ترجمه کرد که وی گوید مرا پیش امیر خود برید تا با او بر سر این سرزمین صلح کنم و به او جزیه دهم ... پس وی را نزد حدیفه برد و او با حدیفه صلح کرد براین قرار که خراج و جزیه دهد و اهل شهر وی نهاوند بر اموال و دیوارها و منازل خویش ایمن باشند» (9).

در مورد فتح همدان چنین آمده است: «گویند مغیره بن شعبه ... جریر بن عبدالله بجلی را به همدان فرستاد ... اهل همدان به مقاتله و دفاع از شهر پرداختند ... سپس همدان را به صلحی همانند صلح نهاوند بگشود» (9).

درباره فتح اصفهان که دارای دو بخش جی و یهودیه بود چنین آمده است: «عبدالله بن بدیل جی را پس از نبرد به صلح بگشود بر این قرار که مردمش خراج و جزیه پردازند و بر جانها و اموال خویش جز سلاحی که در دست دارند ایمن باشند. عبدالله بن بدیل، احنف بن قیس را که در سپاه وی بود به یهودیه فرستاد و اهل آن بلد به صلحی همانند صلح جی با وی مصالحه کردند» (9).

در مورد فتح ری و قومس (سمنان و دامغان) چنین آمده است: «فرخان بن زینی پس از محاربت با سلمه صلح کرد بر این قرار که مردم آن دیار ذمی شوند و جزیه و خراج ادا کنند. فرخان از جانب مردم ری و قومس پانصد هزار بداد به این شرط که احدی از ایشان را نکشند و به بردگی نبرند و آتشکده‌هایشان را ویران نکنند، و خراج ایشان همانند خراج اهل نهاوند باشد» (9).

بلاذری در مورد فتح اردبیل و شهرهای اطراف آن چنین می‌نویسد: «مرزبان، جنگجویانی را از مردم باجروان و میمذ و نریر و سراة و شیز و میانج و جاهای دیگر نزد خود گرد آورده بود و چند روز با مسلمانان نبرد شدیدی در پیوست. سپس مرزبان با حدیفه از سوی همه مردم آذربایجان صلح

کرد بر این قرار که هشتصد هزار درهم به وزن هشت ادا کند و کسی کشته نشود و به بردگی برده نشود و آتشکده‌ی ویران نگردد و متعرض کردن بلاسجان و سبلان و ساترودان نشوند و بویژه مردم شیز از رقصیدن در عیدهای خود و انجام مراسمی که به جا می‌آورند ممنوع نگردند» (9).

در فتح دینور، ماسبندان، سیروان، صیمره، قم، کاشان، زنجان، قزوین، ابهر، مراغه، ارومیه، تبریز، اهواز، رامهرمز، ارجان، شیراز، فسا، نیشابور، نسا، ایبورد، هرات، مرو، طالقان، بلخ، بخارا، سمرقند و صدها شهر و روستای دیگر همین اتفاق تکرار شد؛ یعنی اعراب مسلمان همین سه پیشنهاد را به مردم ارائه می‌کردند و در اکثر قریب به اتفاق موارد، ایرانیان نه راه اول (پذیرش اسلام) را انتخاب می‌کردند و نه راه سوم (جنگ تا آخرین نفس)، بلکه راه دوم را برمی‌گزیدند (ابتدا کمی مقاومت، سپس مصالحه و قبول پرداخت جزیه و حفظ دین و آئین خود) (9).

البته بودند کسانی که راه اول را انتخاب کردند، یعنی از همان ابتدا اسلام آوردند. ولی تعداد آنها در برابر کل جمعیت ایران بسیار اندک بود (8).

(9). هم چنین کسانی بودند که راه سوم (جنگیدن تا آخرین نفس) را برگزیدند. برای مثال اهالی شهرهای شوش (9)، شوشتر (9) و دهستان منادر در استان خوزستان (9) و شهر استخر در استان فارس (9) جنگ را انتخاب کردند و بسیاری از آنها کشته شدند. ولی تعداد اینها نیز در برابر کل جمعیت ایران اندک بود.

لازم است به این نکته مهم توجه شود که مقاومت این مردم به این دلیل نبود که نمی‌خواستند اسلام را بپذیرند (چون اجباری در پذیرش اسلام نبود)، بلکه به این دلیل بود که نمی‌خواستند به اعراب جزیه بپردازند.

در هر حال اکثریت قریب به اتفاق جمعیت ایران تقریباً در همه شهرها و روستاها مصالحه و پرداخت جزیه و حفظ دین خود را انتخاب کردند. آزادی مردم ایران برای باقی ماندن بر دین خود یا پذیرش دین جدید، فرضیه‌ی اجباری بودن گسترش اسلام در ایران را به کلی باطل می‌کند.

ب) روند اسلام‌پذیری ایرانیان

دومین دلیلی که فرضیه‌ی «اجباری بودن اسلام‌پذیری ایرانیان» را بی‌اعتبار می‌کند، روند گروش مردم ایران به دین اسلام است. اگر مردم ایران به زور و جبر مسلمان شده بودند، این روند باید همزمان با حملات اعراب مسلمان به شهرها و روستاها یا حداقل تا چند سال یا چند دهه پس از آن اتفاق می‌افتاد. در حالی که مدارک تاریخی نشان می‌دهد که اکثریت قریب به اتفاق مردم ایران نه تنها در زمان حملات اعراب، مسلمان نشدند و با قبول پرداخت جزیه، دین خود را حفظ کردند، بلکه مطابق شواهد موجود حتی تا یک قرن بعد از حملات اعراب و سقوط نظام ساسانی نیز درصد کمی از مردم ایران اسلام را پذیرفته بودند و روند گروش به اسلام به صورت تدریجی تا قرن چهارم هجری ادامه یافت.

«ابواسحاق ابراهیم بن محمد فارسی اصطخری» مشهور به کرخی (متوفی ۳۴۰ یا ۳۴۶ هجری قمری) جغرافی‌دان، جهانگرد و نقشه‌نگار برجسته‌ی ایرانی که خود از اهالی شهر استخر (اصطخر) استان فارس بود، در کتاب معروف «مسالک و ممالک» درباره‌ی ادیان موجود در استان فارس در نیمه اول قرن چهارم هجری قمری چنین نوشته است: «و در پارس گبرکان و ترساآن و جهودان باشند و غلبه گبرکان دارند و جهودان اندکی باشند. کتابهای گبرکان و آتشکده‌ها و آداب گبرکی هنوز در میان پارسیان هست و به هیچ ولایت اسلام چندان گبر نباشد کی در ولایت پارس - کی دار ملک ایشان بودست.» (10). طبق گفته اصطخری، در قرن چهارم هجری در استان فارس «گبرکان» (زرتشتیان) زیادی زندگی می‌کردند.

وی درباره‌ی دوره زمانی مسلمان شدن قوم بلوچ چنین نوشته است: «مردمانی صحرائین باشند. راه نزنند و کسی را رنجه ندارند ... و به روزگار گبرکان بودند و دزدی کردند بتر از کوچ. و به روزگار بنی‌العباس مسلمان شدند و دست از بدیها برداشتند» (10). می‌دانیم که بنی‌امیه در سال ۱۳۲

هجری به دست ابومسلم خراسانی سرنگون شدند (طغوش، ۱۳۹۹)، بنابراین طبق گفته اصطخری، مردم بلوچستان بیش از ۱۳۰ سال پس از فتح ایران به دست اعراب مسلمان، هنوز دین زرتشتی خود را حفظ کرده بودند و پس از سقوط بنی امیه و روی کار آمده بنی عباس دین اسلام را پذیرفتند. همچنین «ابوالقاسم محمد بن حوقل نصیبی» (متوفای پس از ۳۶۷ هجری قمری) جغرافی دان، بازرگان و سیاح معروف عرب که مدتی پس از اصطخری به ایران سفر کرد، در کتاب معروف «صورة الارض» درباره دین مردم ایران چنین نوشته است: «اما آتشکده‌ها، جایی یا شهری نیست که آتشکده‌ای نداشته باشد و فرقه زردشتیان بر فرقه‌های دیگر افزونی دارند و آتشکده‌هایی دارند که آنها را بزرگ می‌شمارند.» (11). وی همچنین درباره استان فارس می‌نویسد: «در فارس آتشکده‌های بسیار نیز وجود دارد و تنها از طریق دیوان^۱ می‌توان به آنها آگاه شد، زیرا شهری و ناحیه‌ای و روستایی نیست مگر آنکه آتشکده‌های فراوان دارد.» (11).

وی درباره شهر اصفهان می‌نویسد: «و در اینجا پشته بزرگی چون کوه است و قلعه‌ای و آتشکده‌ای دارد و گویند آتش آن از آتشیهای ازلی قدیم است و خادمان و نگهبانانی از زردشتیان بر آن گماشته شده‌اند که بسیار توانگراند.» (11)) همچنین «ابوعبدالله محمد بن احمد مقدسی» (۳۳۶-۳۸۰ هجری قمری) جغرافی دان مسلمان فلسطینی که چند دهه بعد از اصطخری و ابن حوقل به ایران سفر کرد، در کتاب «احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم» درباره دین مردم خراسان می‌نویسد: «یهودیان بسیار و مسیحیان اندکند و همه گونه مجوس در آنجا هست» (12). وی درباره مردم ایلام نیز می‌نویسد: «یهودیان بیش از مسیحیان هستند، مجوسانش نیز بسیارند.» (12). وی درباره مردم شیراز می‌نویسد: «مجوسان در آنجا بی‌نشانه راه می‌روند... در جشن‌های کافران بازارها آذین بندی می‌شود.» (12). وقتی در قرن چهارم هجری دین زرتشتی تا این حد در سرزمین ایران رواج داشته و در همه شهرها و روستاها آتشکده‌های زرتشتیان روشن بوده است، چگونه می‌توان از مجبور کردن مردم به پذیرش دین اسلام سخن گفت؟

محاسبات ریچارد بولیت

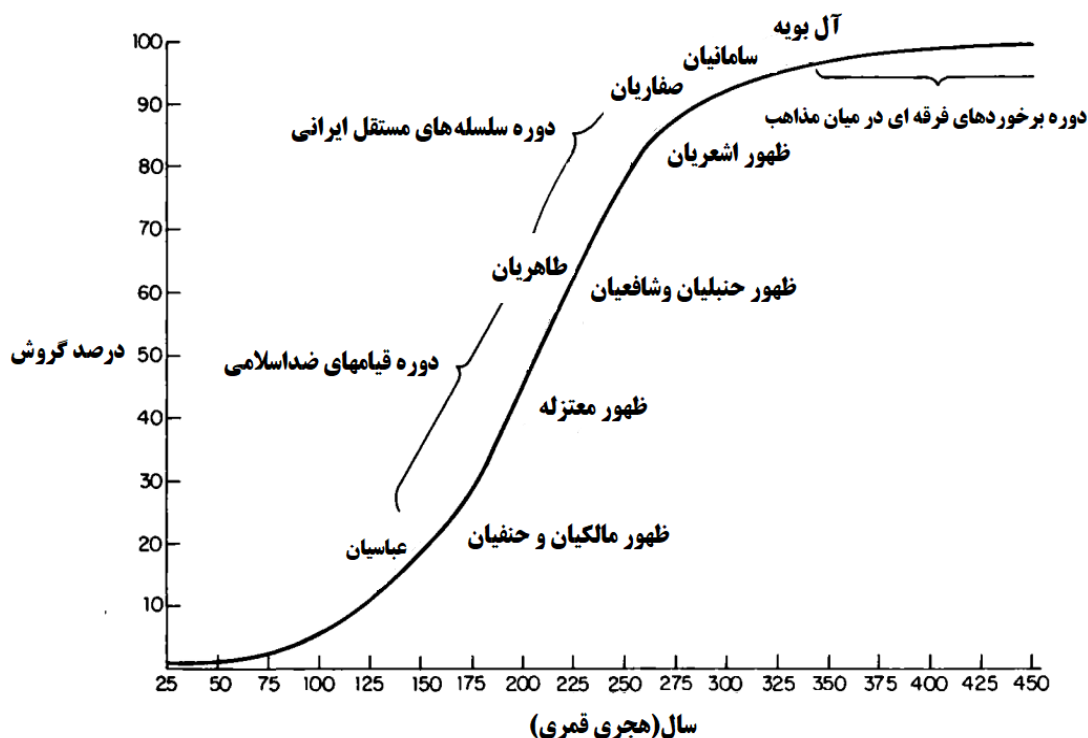
«ریچارد بولیت»^۲ پژوهشگر آمریکایی و استاد بازنشسته تاریخ در دانشگاه کلمبیا که بیش از سه دهه درباره تاریخ ایران و خاورمیانه پژوهش کرده است، در کتاب «گروش به اسلام در قرون میانه»^۳ میزان گروش مردم ایران به دین اسلام را از ابتدای حمله اعراب تا نیمه قرن پنجم هجری با روشی ابداعی تخمین زده است. بولیت دریافت که پس از ورود اسلام به ایران، ایرانیانی که از دین زرتشت به دین اسلام می‌گرویدند، اسامی فرزندان خود را که از آن پس به دنیا می‌آمدند از بین اسامی عربی انتخاب می‌کردند. لذا در صورت در دست داشتن اسامی پدران هر کس، با دنبال کردن سلسله اسامی می‌توان دریافت که کدامیک از اجداد او در چند نسل قبل به اسلام گرویده است. سپس تعداد نسل‌ها را می‌توان به تقریب تبدیل به سال کرد. او داده‌های مورد نیاز خود را از اسامی افراد سرشناس و علمای دین ذکر شده در کتاب تاریخی «شذرات الذهب فی اخبار من ذهب» که ابن عماد حنبلی دمشقی (۱۰۳۲ تا ۱۰۸۹ قمری) مورخ و فقیه مسلمان در قرن یازدهم هجری به زبان عربی در یازده جلد نگاشته است، به دست آورد. این کتاب گزیده وقایع تاریخی جهان اسلام و سرگذشت افراد سرشناس و علمای دین را از آغاز هجرت تا سال ۱۰۰۰ هجری قمری به صورت سال شمار ذکر کرده است. چون ابن عماد در کتاب خود اسامی پدر و اجداد افراد سرشناس را تا چند نسل بیان کرده است، لذا هر جا که یک نام ایرانی در سلسله اسامی دیده می‌شود، نشان دهنده اولین فردی است که در اجداد آن فرد اسلام آورده است.

^۱ منظور از «دیوان» بایگانی‌ها و دفاتر اداری حکومت است که به منظور گرفتن جزیه، آمار ذمیان (غیرمسلمانان) را در دست داشتند.

^۲ Richard Bulliet

^۳ Conversion to Islam in the Medieval Period

بولیت با این روش موفق شد درصد گروش مردم ایران به دین اسلام را از آغاز ورود اسلام به ایران تا نیمه قرن پنجم هجری در هر سال تخمین بزند و آن را به صورت یک نمودار رسم کند و با حوادث مهم تاریخی تطبیق دهد (13):

شکل ۱. رابطه بین تحولات تاریخی و گروش ایرانیان به اسلام

همان گونه که مشاهده می‌شود، طبق پژوهش بولیت، گروش ایرانیان به دین اسلام تا قبل از روی کار آمدن عباسیان (سال ۱۳۲ هجری) یعنی در دوره خلفای راشدین و بنی امیه، اندک بوده است. از زمان سقوط بنی امیه و قدرت گرفتن عباسان این روند شتاب گرفته است. در حدود سال ۲۰۰ هجری، فقط حدود نیمی از مردم ایران مسلمان شده بودند و نیمی دیگر هنوز بر دین زرتشتی باقی بودند. در حدود سال ۲۵۰، حدود ۷۰ درصد از مردم ایران مسلمان شده بودند و در سال ۳۰۰ هجری، این رقم به ۹۰ درصد رسیده است. این یافته‌ها با مشاهدات و گزارش‌های میدانی جهانگردان و جغرافی دانان مسلمان مانند اصطخری، ابن حوقل و مقدسی که پیش از این یاد کردیم تطابق دارد.

بنابراین تردیدی نیست که گروش مردم ایران به دین اسلام فرایندی تدریجی، بلندمدت و بسیار کند بوده و چند قرن به طول انجامیده است. اکثریت قریب به اتفاق ایرانیانی که شاهد حمله اعراب به ایران بودند حاضر به پذیرش اسلام نشدند و بر دین خود باقی ماندند و با همان دین از دنیا رفتند. نسل‌های دوم، سوم و چهارم هم اگرچه به تدریج جذب اسلام می‌شدند، اما اکثر آنها نیز بر دین پیشین خود باقی ماندند. اگر مطابق مطالعات علمی، فاصله نسلی را ۲۵ سال در نظر بگیریم (2)، ۸ نسل طول کشید تا نیمی از مردم ایران دین اسلام را پذیرفتند.

با وجود چنین روند طولانی و کندی در پذیرش اسلام توسط مردم ایران، چطور می‌توان تصور کرد که این امر با زور و جبر صورت گرفته باشد؟ اگر زور و جبری در پذیرش اسلام وجود داشت، چگونه اکثریت بزرگی از مردم ایران طی چندین نسل از پذیرش اسلام خودداری کردند؟ اگر پذیرش اسلام به زور و جبر بود، چرا در دوره امویان که نسبت به ایرانیان بسیار سخت‌گیر و بیرحم بودند، درصد کمی از ایرانیان به اسلام گرویدند

(13) و بیشتر مردم بر دین خود باقی ماندند؟

روشن است که فرضیه پذیرش اجباری دین اسلام با واقعیت‌های تاریخی در تضاد است. مردم ایران در زمان حمله اعراب از پذیرش اسلام خودداری کردند، سپس نسل‌های بعدی در طول چند قرن به مقایسه دین خود (زرتشتی) با دین جدید (اسلام) پرداختند و به تدریج به حقانیت اسلام پی بردند و قلباً و بدون هیچ اجباری به آن گرویدند.

ارزیابی فرضیه دوم: آیا مردم ایران با آغوش باز اسلام را پذیرفتند؟

اسناد تاریخی که برای ارزیابی فرضیه اول (پذیرش اجباری اسلام) به آنها استناد کردیم، برای ارزیابی فرضیه دوم (پذیرش اسلام با آغوش باز) نیز کافی هستند. ادعای فرضیه دوم آن است که ایرانیان آن چنان از ظلم و ستم موبدان و پادشاهان ساسانی در رنج بودند که انتظار یک دین جدید را می‌کشیدند و با ظهور اسلام، این دین را منجی خود دانستند و با آغوش باز به استقبال آن رفتند و آن را پذیرفتند.

اگر این فرضیه درست بود، باید اسناد تاریخی نشان می‌داد که پس از شکست سپاه ساسانی به دست اعراب، مردم شهرها و روستاهای ایران به استقبال فاتحان می‌شتافتند و از بین سه گزینه آنها (پذیرش اسلام، پرداخت جزیه، جنگ) بی‌درنگ گزینه اول را انتخاب می‌کردند و داوطلبانه به اسلام می‌گرویدند. اما اسناد تاریخی به شدت با این فرضیه در تضاد است.

در زمان حمله اعراب به هر یک از شهرهای ایران، مردم آن شهر با وجود آن که از شکست سپاه ساسانی از مهاجمان آگاه بودند، با مهاجمان جنگیدند و وقتی از پیروزی ناامید شدند، به ناچار به گزینه دوم (پرداخت جزیه) تن دادند و با مهاجمان پیمان صلح بستند. آنها حاضر شدند به مهاجمان جزیه و خراج بپردازند، اما دین آنها را که هیچ شناختی از آن نداشتند، نپذیرند.

مردم بعضی از شهرها و روستاها (مانند شوش، شوشتر، منادر و استخر) حتی زیر بار پرداخت جزیه هم نرفتند و آنقدر جنگیدند تا جنگجویانشان کشته شدند و شهر به زور فتح شد و به دست مهاجمان افتاد (9).

حتی بسیاری از شهرها که با مهاجمان پیمان صلح بسته بودند و پرداخت جزیه را پذیرفته بودند، مجدداً بارها سر به شورش برداشتند. برای مثال مردم شهرهای همدان، ری، کردان، دیلم، طبرستان، روستاهای اردبیل، آذربایجان، گرگان، شاهپور، استخر (اصطخر)، بم، هرات و بسیاری از شهرهای دیگر بارها سر به شورش برداشتند (9). هدف این شورش‌ها ارتداد و رد دین اسلام نبود (چون آنها اصلاً اسلام نیاورده بودند که بخواهند مرتد شوند)، بلکه هدف آنها رد حاکمیت اعراب و پرداخت جزیه به آنها بود. این شورش‌ها به خوبی نشان می‌دهد که فرضیه استقبال از اسلام با آغوش باز تا چه حد نادرست است.

البته بودند کسانی که از همان ابتدا اسلام را پذیرفتند. ولی تعداد آنها در برابر کل جمعیت ایران بسیار اندک بود. اینها یا نظامیانی بودند که مقاومت در برابر مهاجمان را بیهوده می‌دانستند (8)، یا دهقانانی که پذیرش اسلام را برای حفظ موقعیت و اراضی خود مفید و لازم می‌دیدند (9) و یا اشراف محلی که طبق رسوم ساسانی پرداخت جزیه را ننگ می‌شمردند (بلاذری، ۱۳۶۷، ص ۴۴۱).

مطابق آنچه در منابع تاریخی آمده است، در سرزمین ایران تنها یک شهر بود که مردم آن در هنگام حمله اعراب اسلام را پذیرفتند و آن شهر قزوین بود. البته در این شهر نیز پذیرش اسلام بدون مقاومت نظامی نبود، بلکه مردم ابتدا به نبرد با مهاجمان پرداختند و پس از ناامیدی از پیروزی، به ناچار خواهان صلح شدند، ولی چون از جزیه دادن اکراه داشتند اسلام را پذیرفتند (9).

پرداخت جزیه سالها و دهه‌ها و قرن‌ها ادامه یافت و مردم ایران این کار را نسل اندر نسل بر پذیرش تحمیلی دین جدید ترجیح می‌دادند. هر یک از ایرانیان تنها زمانی به دین اسلام گروید که قلباً به حقانیت آن ایمان آورد.

بنابراین فرضیه «استقبال ایرانیان از دین جدید با آغوش باز» همانند فرضیه «پذیرش اجباری دین اسلام» با اسناد تاریخی تضاد آشکار دارد.

بحث و نتیجه‌گیری

در این پژوهش به دنبال آن بودیم که دو فرضیه مطرح در زمینه گروش مردم ایران به دین اسلام پس از سقوط ساسانیان را با استفاده از اسناد متقن تاریخی مورد ارزیابی قرار دهیم. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که هم دیدگاهی که معتقد است «ایرانیان با آغوش باز به استقبال اسلام رفتند» و هم دیدگاهی که معتقد است «اسلام با زور و جبر بر مردم ایران تحمیل شد»، هر دو نادرست و غیرواقعی هستند. اسناد تاریخی تصویر روشنی از چگونگی گروش مردم ایران به دین اسلام در اختیار ما قرار می‌دهند که با هیچ یک از این دو فرضیه همخوانی ندارد. پس از ورود اعراب به ایران، مردم ایران نه با آغوش باز به استقبال اسلام رفتند و نه اسلام با زور و جبر به آنها تحمیل شد.

اصولاً اعراب مسلمان به دنبال تحمیل دین اسلام بر ملل مغلوب نبودند. آنها به خوبی این آموزه قرآنی را درک کرده بودند که «در قبول دین اجباری نیست»^۱ بنابراین کسی را مجبور به پذیرش دین اسلام نمی‌کردند. هر کس می‌توانست با پرداخت جزیه بر دین خود باقی بماند.

ایرانیان نیز در بدو ورود اعراب مسلمان به ایران نه تنها با آغوش باز به استقبال اسلام نرفتند، بلکه اکثریت قریب به اتفاق آنها از پذیرش دین جدید خودداری کردند. آنها حاضر شدند به مهاجمان جزیه پردازند، ولی دین آنها را نپذیرند. این رفتار ایرانیان را نباید عملی خطا یا ناشایست تلقی کرد. بلکه برعکس، عملی کاملاً منطقی و عقلانی بود، چون آنها هیچ گونه شناختی از دین جدید نداشتند و آن را ایدئولوژی یک قوم مهاجم بیگانه برای سلطه ظالمانه بر خود تصور می‌کردند. از مردمی که مورد هجوم یک قوم بیگانه قرار گرفته‌اند و زندگی آنها دستخوش تحولی بنیان‌کن شده است، چگونه می‌توان انتظار داشت که به دین قوم مهاجم ایمان بیاورند؟

تا حدود یک قرن بعد از فتح ایران، رفتار حاکمان نژادپرست اموی که همه ملل غیرعرب از جمله ایرانیان را «موالی» (بردگان آزاد شده) خود می‌پنداشتند، نگرش بدبینانه ایرانیان نسبت به اعراب را تقویت می‌کرد و مانعی بزرگ در راه جذب مردم ایران به دین اسلام بود. به همین دلیل تا زمان سقوط بنی‌امیه در سال ۱۳۲ هجری قمری به دست ابومسلم خراسانی، تنها درصد کمی از ایرانیان به دین اسلام گرویدند.

پس از سقوط بنی‌امیه، مانع بزرگی که بر سر راه اسلام‌پذیری مردم ایران وجود داشت تا حد زیادی از بین رفت و روند اسلام‌پذیری ایرانیان سرعت گرفت. عباسیان اگرچه در ریختن خون مخالفان خود دست کمی از امویان نداشتند، اما چون با قیام مردم ایران به قدرت رسیده بودند، در مقایسه با بنی‌امیه، تعصبات عرب‌گرایانه کمتری داشتند و تبعیض‌های کمتری نسبت به ایرانیان روا می‌داشتند و آنها را تکریم می‌کردند. از سوی دیگر، در پایان قرن دوم و آغاز قرن سوم هجری، با ورود امام رضا (ع) و به دنبال آن سادات علوی به جامعه ایران، روند گروش مردم ایران به دین اسلام شتاب بیشتری گرفت.

از این به بعد بود که روند اسلام‌پذیری ایرانیان به صورت جدی آغاز شد. با این همه، چون هنوز اکثریت مردم ایران زرتشتی بودند، گروش به اسلام تصمیمی بزرگ با تبعات سنگین بود و فرد را از خانواده و جامعه خود بیگانه می‌کرد. روحانیون زرتشتی مجازات‌های سنگینی برای نومسلمانان - که آنها را مرتدین می‌نامیدند - در نظر گرفتند. از آن به بعد هر یک از ایرانیان بر سر دوراهی جدی پذیرش دین جدید یا باقی ماندن بر دین قدیم قرار گرفت. در چنین شرایطی به دلیل مشکلات اجتماعی سنگینی که پذیرش دین جدید برای نومسلمانان ایجاد میکرد، گروش مردم ایران به دین اسلام روندی سخت و طولانی بود و قرن‌ها به طول انجامید و اسلام‌پذیری بسیاری از ایرانیان تا قرن‌های سوم و چهارم هجری به تاخیر افتاد.

^۱ ترجمه آیه ۲۵۶ سوره بقره. مطابق تفسیر علامه طباطبایی (ره) در تفسیر المیزان، معنای این آیه شریفه آن نیست که نباید کسی را مجبور به قبول دین کرد، بلکه معنایش آن است که اصولاً مجبور کردن افراد به قبول دین غیرممکن است، چون پذیرش دین مستلزم ایمان قلبی است و ایمان قلبی را نمی‌توان با زور به کسی تحمیل کرد.

مشارکت نویسندگان

در نگارش این مقاله تمامی نویسندگان نقش یکسانی ایفا کردند.

تعارض منافع

در انجام مطالعه حاضر، هیچ گونه تضاد منافی وجود ندارد.

موازین اخلاقی

در انجام این پژوهش تمامی موازین و اصول اخلاقی رعایت گردیده است.

References

1. Mirfetros A. Observations on the History of Iran. 2nd ed. Paris: Farhang Publishing; 1988.
2. Wang RJ, Al-Saffar SI, Rogers J, Hahn MW. Human generation times across the past 250,000 years. *Science Advances*. 2023;9(1).
3. Malcolm J. The History of Persia: From the Most Early Period to the Present Time: Containing an Account of the Religion, Government, Usages, and Character of the Inhabitants of that Kingdom. London: John Murray; 1815.
4. Taqqush MS. The Umayyad State. Qom: Research Institute of Hawzah and University; 2020.
5. Wolfson ES. Iranians in the Past and Present. Tehran: Khavar Institute; 1930.
6. Guillaume A. Islam. Harmondsworth, London: Penguin Books; 1954.
7. Christensen A, Yasemi R. Iran during the Sassanid Era. Tehran: Seday-e Moaser; 2006.
8. Al-Tabari M. Tarikh al-Tabari: History of the Prophets and Kings. Beirut: Rawa'i' al-Turath al-Arabi; 1967.
9. Al-Baladhuri A. Futuh al-Buldan. Tehran: Noghreh Publishing; 1988.
10. Al-Istakhri AI. Routes and Realms (Masalik wa al-Mamalik). Tehran: Book Translation and Publishing Agency; 1961.
11. Ibn Hawqal AM. The Travelogue of Ibn Hawqal (Surat al-Ard). Tehran: Amirkabir Publications; 1987.
12. Al-Muqaddasi A. The Best Divisions for Knowledge of the Regions (Ahsan al-Taqasim fi Ma'rifat al-Aqalim). Tehran: Iranian Authors and Translators Company; 1982.
13. Bulliet RW. Conversion to Islam in the Medieval Period. Cambridge: Harvard University Press; 1979.